

УДК 373.57:811.162.2371.261(045)

Матвійчук Т. П.

ТАКСОНОМІЯ ТЕКСТОВИХ КАТЕГОРІЙ

У статті здійснено спробу окреслити кількість текстових категорій, їхню суть і властивості, визначено підкатегорії деяких текстових категорій, що формуються різнорівневими мовними засобами.

Ключові слова: текст, текстова категорія, структурна одиниця, зв'язність, дискретність, інформативність.

В статье предпринята попытка определить количество текстовых категорий, их суть и свойства, определены подкатегории некоторых текстовых категорий, которые формируются разноуровневыми языковыми средствами.

Ключевые слова: текст, текстовая категория, структурная единица, связность, дискретность, информативность.

The paper attempts to identify the number of text categories, their nature and properties are defined subcategories of some text categories that form different level language means.

Key words: text, text category, structural unit, connection, resolution, information.

Виокремлення текстових категорій (текстових ознак) – річ багато в чому дискусійна. Воно пов'язане зі значними труднощами, які випливають з неоднозначності, складності і різного розуміння семіотико-комунікативної природи такого лінгвального феномена, яким є текст. Текст – складна комплексна одиниця, наділена взаємопов'язаними суттєвими ознаками, які забезпечують її системність, виходячи з комунікативних засад, що передбачають створення, існування і розуміння тексту. Тоді кожна текстова категорія постає як відносно окрема системна лінія тексту, утілення якої відбувається за допомогою використання відповідних мовних засобів. Оскільки категорія (від гр. *katēgoría* – висловлення, звинувачення, ознака) – це “найбільш загальне фундаментальне поняття, що відображає сутнісні, закономірні зв'язки й відношення об'єктів пізнання й дослідження” [10, с. 202], виокремлення та опис текстових категорій продовжує залишатися “однією з глобальних проблем теорії тексту, розробленням якої характеризується три останні десятиліття” [12, с. 1].

Завданням дослідження текстових категорій є характеристика кожної з них та їхньої взаємодії з метою загальної характеристики всієї текстової системи в результаті поєднання виявлених знань про його складові. Текстові категорії відображають найбільш загальні та суттєві ознаки тексту, являючи собою сходинки у процесі пізнання його гносеологічних, онтологічних і структурних характеристик.

Текстові категорії перебували в полі зору багатьох дослідників (І. Гальперін, Т. Ніколаєва, З. Тураєва, Н. Зарубіна, Л. Красовицька, Г. Калашникова, О. Воробйова, М. Кожина, Т. Матвєєва, М. Бедріна, І. Полигалова, М. Малинович, Г. Кондратьєва, В. Таран, О. Селіванова та ін.). Сучасне розуміння поняття **текстова категорія** (далі – ТК) ґрунтується на основних положеннях лінгвістичної категорії тексту. Текстові категорії являють собою наукову абстракцію, реально втілюючись у низці варіантів, які є функціонально-стильовими модифікаціями, наділеними особливостями побудови, мовних засобів вираження, виконання текстових функцій, детермінованих вимогами функціонального стилю [12, с. 5].

Різні дослідники по-різному бачать головну ТК. Для одних це текстуальність (Р. Богранде, В. Дресслер), для інших – комунікативність (Є. Сидоров), для третіх – тема (Е. Агрикола), концепт (В. Кухаренко), інформативність (С. Васильєв). Намагання дослідників визначити головну ТК (ознаку тексту), як, власне, і здійснити дефініцію тексту, О. Селіванова вважає неперспективними, оскільки цей процес неминуче призводить до абсолютизації одного з аспектів тексту [11, с. 111].

Одним з основних питань, які перебувають у колі зацікавленості дослідників під час вивчення характеристик тексту й передбачають його всебічний опис, є питання про зв'язність і цілісність текстового конструкту. Цей факт пов'язаний із тим, що крізь лінгвістичну призму дослідження цього складного багатоаспектного феномена текст розглядається насамперед як структурно-інформаційна та завершена з функціонального погляду мовна одиниця. З цієї причини зв'язність і цілісність, відображаючи змістовий і структурний бік текстової організації, є основними конститутивними її ознаками. Отже, як цілком закономірна сприймається ситуація, коли такі висновки про зв'язність і цілісність екстраполюються на систему ТК.

Однією з найважливіших є ТК **зв'язності**, яка “опосередкує розвиток тем тексту, формування його інформаційного масиву й забезпечує інтеграцію всіх текстових рівнів з метою створення цілісності та сприйняття й розуміння тексту адресатом” [10, с. 160]. Ця ТК визначається як одна з найосновніших і

найважливіших практично всіма дослідниками, що забезпечує інтегрованість текстового утворення. Вона передбачає наявність внутрішньої організації, об'єднаної внутрішньою послідовністю, і характеризує особливості поєднання елементів тексту в його внутрішній структурі. Мовні засоби, використовувані для об'єднання речень у зв'язний текст, не обов'язково наявні в тексті в повному обсязі. Комуникант обирає для використання ті або інші засоби текстового зв'язку. Проте “в кожному окремому випадку смислова об'єднаність частин абсолютно обов'язкова” [4, с. 204].

Дія механізму зв'язності передбачає створення одиниць нижчого рівня, певних текстових відрізків (їх можна кваліфікувати як складне синтаксичне ціле), у розгортанні яких і відбувається розкриття теми, що нею наділене висловлювання.

Зв'язність – різнопланове текстове явище. До основних параметрів зв'язності дослідники зараховують: “а) місце розташування текстових компонентів, що вступають у взаємозв'язки (контактна і дистантна); б) особливості розвитку тематичної лінії (безперервна й перервана); в) спосіб вербалізації (експліцитна й імпліцитна); г) напрям (ретроспективна, перспективна, проспективна); ґ) комунікативна перспектива (лінійна, паралельна, радіальна, колова); д) спосіб зв'язку (граматична, семантична, ономазіологічна, змістова, асоціативна, логічна, образна, конотативна, структурна, референційна, топікальна, прагматична, глобальна) [7, с. 5].

Ф. Бацевич вважає, що ознаками, які характеризують текст як результат (і засіб) комунікації, є: а) тематична єдність, яка охоплює глибинний зміст тексту, його смислову і логічну будову; б) комунікативна єдність (характеризується комунікативною цілеспрямованістю тексту, який здійснює комунікативний та естетичний вплив); в) структурна єдність (наявна в конкретно-знаковій формі вираження тексту і реалізується у вигляді мовних засобів, що мають рівневу стратифікацію (фонема, лексеми, синтаксеми) [1, с. 148–149].

Зв'язність тексту зумовлюється **модальністю**, в основі якої лежить ставлення мовця до змісту висловлювання, а також відношення змісту висловленого до дійсності. Виходячи з того, що “модельні світи текстів зумовлені поєднанням авторської аперцепції світу, себе у цьому світі та потенційних читачів у власному та текстовому світі”, текстова інформація є “продуктом авторської модальності щодо модельного світу” [11, с. 116]. Отже, зміст ТК модальності являє собою інтегровану структуру, утворювану відношенням тексту до дійсності, з одного боку, і втіленням у тексті різноманітних емоцій та оцінювань, з іншого [10, с. 383–384].

Поняття референційності (відношення текстового смислу до дійсності) традиційно розглядалося в межах модальності, однак, як вважає О. Селіванова, на сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки необхідно розмежовувати два аспекти модальності – аксіологічно-емотивний та референційний (так званої “логічної модальності”). Тому дослідниця виокремлює ТК **референційності**. Текстова референція детермінується особливостями мовленнєвого жанру: напр., у текстах офіційно-ділового спрямування наявна *референція максимальної наближеності* до дійсності; для текстів типу історичних романів, біографічної прози, теле- чи політичного дискурсу, коли відбувається включення певних реальних подій чи реальних особистостей, характерна *пунктирна референція*; ліричні твори наділені *референцією-рефлексією*; художнім текстам, у яких діють вигадані персонажі та відбуваються вигадані події, властива *референція вимислу*; у “фантастичних” текстах (казки, романтичні твори, трилери, фантастика) наявна *референція-фентезі* [9, с. 227–228].

Н. Валгіна не відділяє зв'язність і цілісність як ознаки тексту одну від одної, адже обидві вони в межах реального тексту “існують у єдності і передбачають одна одну: єдиний зміст, зміст тексту виражається саме мовними засобами” [2, с. 12]. Водночас С. Васильєв вважає, що “зв'язність тексту і його смислова цілісність забезпечуються не тільки ієрархією тема-ремних ланцюжків, але й залученням таких механізмів смислового зв'язку, які вироблені певним типом культури й закріплені у свідомості її носіїв” [3, с. 167].

Про пов'язаність ТК **цілісності** зі зв'язністю (смисловою єдністю) говорить Ф. Бацевич [1, с. 148]. Ці дві категорії (разом із завершеністю), на думку М. Голянич, є одними з найголовніших конститутивних ознак тексту [5, с. 157]. Цілісність тексту забезпечується наявністю теми, яка організовує його складові частини в єдине структурно-семантичне утворення.

На думку Л. Мацько та О. Мацько, цілісність є єдністю таких компонентів, як: а) змістова цілісність, б) комунікативна цілісність, в) структурна і формально-граматична цілісність [6, с. 222].

ТК континууму. За допомогою цієї категорії підтримується цілісність тексту. Континуум тексту кваліфікують як нерозчленований потік руху в часі й просторі, певна послідовність фактів, процесів, подій, ідей та явищ, які розгортаються в часо-просторі тексту. На цій послідовності ґрунтується текстова композиція. Континуумом дискурсу є “категорія дискурсу, зумовлена просторово-часовою взаємодією його породження й сприйняття, а також подійної динаміки інформації” [1, с. 330].

Категорія **дискретності** притаманна тексту, як і будь-якій системі взагалі, оскільки елементи та їхні функції, обов'язкові для системи, розділені. Ця ТК виражає: а) розчленований характер процесів породження і сприйняття навіть у ситуації спонтанного усного спілкування та б) членованість текстової форми організації комунікативної ситуації [9, с. 205]. На думку дослідників, здатність тексту комунікативно членуватися свідчить про гармонійність його природи [6, с. 223–224].

Текст акумулює інформацію і є каналом її трансляції. Виходячи з цього, однією з ТК виступає категорія **інформативності**, орієнтована в комунікативному плані на адресата. Забезпечення інформаційного простору тексту здійснюється інформаційною психокогнітивною сферою адресанта, що перебуває у зв'язках із семіотичним універсумом і буттям [9, с. 208].

Існування тексту в усій сукупності його системних ознак передбачає досягнення однієї мети, яка полягає в забезпеченні комунікативного контакту, що реалізується в інформаційному обміні і впливі. Інформативність як текстова-дискурсивна категорія, на думку О. Селіванової, “відображає взаємодію інформаційних масивів усіх складників дискурсу, які забезпечують інформаційний баланс комунікативної взаємодії на підставі тексту” [10, с. 195].

У межах категорії інформативності виокремлено низку підкатегорій: а) підкатегорія фактуальності забезпечує повідомлення про факти, події процеси, яке творить свідомість автора тексту та інтерпретує свідомість читача (слухача); б) підкатегорія концептуальності спрямована на розкриття концепту тексту (художнього твору); в) підкатегорія аксіологічності зумовлюється характеристикою подій, що описуються в тексті; г) підкатегорія емотивності втілює емоційні інтенції автора і моделює гіпотетичні емоції адресата тексту [10, с. 167].

ТК узагальненості формується різнорівневими мовними засобами, які в тексті позначають процес або результат узагальнення.

ТК збірності – це “система мовних засобів, використаних у тексті для позначення сукупної множинності однорідних одиниць як неподільної і кількісно невизначеної єдності” [12, с. 6].

ТК послідовності являє собою інваріант узагальненого значення лінійності, яке в тексті виражається займенниками певних категорій, сполучниками сурядності, неповнотою речень, змінним порядком слів.

ТК антропоцентричності. Виходячи з влучного вислову В. Гака про те, що “мова існує в людині, для людини і реалізується через людину”, а також із того факту, що людина, її індивідуальна свідомість є гносеологічним і комунікативним центром дискурсу і тексту [9, с. 228], ця ТК справедливо займає належне їй місце в ієрархії текстових категорій. Підкатегоріями цієї ТК є адресантність і адресатність (адресованість).

ТК системності тексту. Системність тексту конструється особливостями авторського світогляду та естетичних уподобань, які впливають із належності автора до певної течії, напряму, школи та визначаються жанрово-стилістичною парадигмою, особливостями методу та історико-культурного контексту.

ТК індивідуальності тексту залежить від характеристик людської та творчої особистостей, ідіолекту (ідіолекту) письменника.

ТК гіпотетичності формують різнорівневі мовні засоби, що виражають у тексті цілий спектр гіпотетичних відтінків (передбачення, припущення, імовірності, прогнозування).

ТК інтерактивності. Текст, будучи посередником у процесі суб'єктно-суб'єктної діалогічної комунікації, забезпечує існування дискурсу, у якому реалізуються інтеракційні відношення комунікантів, детермінуються характером етнокультури, намаганням зрозуміти співрозмовника і бути зрозумілим для нього, переживаннями, відчуттями, спільністю сфер свідомості.

ТК інтерсеміотичності формується в результаті “діалогічної взаємодії модулів комунікантів і тексту з семіотичним універсумом – кодом культури, науки, літератури тощо” [9, с. 236] і забезпечує тексту його рекурсивно-прокусивну позицію. Загалом же, слід пам'ятати, що текстові структури багато в чому визначаються культурою спільноти, її соціальною організацією та формами діяльності.

ТК означеності/неозначеності Т. Папенкова вважає власне контекстуальною, сутність якої полягає в тому, що мовець за допомогою різних способів маркує певні складники контексту як відомі слухачеві [8, с. 169].

Розглянувши виокремлені сучасною теорією тексту текстові категорії, можна зробити висновок про непорядкованість та різнобій у намаганнях створити текстово-категоріальну таксономію. Зумовлений цей факт уже згадуваною багатовимірністю тексту, відмінностями в підходах до текстових досліджень. Отже, наявна ситуація має етапний характер і мусить спонукати дослідників до розв'язання актуальних щодо цього питань. Водночас такі конститутивні текстові ознаки (текстові категорії), як зв'язність і цілісність, що можна кваліфікувати як текстові універсали, забезпечують існування тексту.

Література:

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Ф. С. Бацевич. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2004. – 344 с.
2. Валгіна Н. С. Теория текста : [учебное пособие] / Н. С. Валгіна. – М. : Логос, 2004. – 280 с.
3. Васильев С. А. Синтез смысла при создании и понимании текста: философские проблемы / С. А. Васильев ; АН УССР. Ин-т философии ; отв. ред. М. В. Попович. – К. : Наук. думка, 1988. – 240 с.
4. Вихованець І. Р. Синтаксис // Вихованець І. Р. Граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко. – К. : Рад. школа, 1982. – С. 133–208.
5. Голянич М. Курс лінгвістичного аналізу тексту в світлі сучасних наукових парадигм / М. Голянич // Українська мова в освіті. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – С. 154–173.

6. Мацько Л. І. Риторика : [навч. посібник] / Л. І. Мацько, О. М. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 311 с.
7. Лазаренко С. В. Засоби та форми репрезентації зв'язності в газетному тексті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / С. В. Лазаренко. – К., 2007. – 21 с.
8. Папенкова Т. А. Определенность – неопределенность как контекстологическая категория / Т. А. Папенкова // Языковые единицы и контекст: (о функционально-семантических категориях контекста). – Л., 1973. – С. 168–179.
9. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) : [монографія] / Олена Селіванова. – К. – Черкаси : Брама, 2004. – 376 с.
10. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава : Довкілля – К., 2006. – 716 с.
11. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О. О. Селіванова. – К. : Видавництво Українського фітосоціологічного центру, 1999. – 148 с.
12. Таран В. В. Узагальненість та збірність як текстові категорії у сучасній російській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 / В. В. Таран. – Запоріжжя, 1998. – 19 с.